

NÉVKUTATÁS ÉS CSALÁDTÖRTÉNET

A magyar névkutatás az utóbbi időkben egyre nagyobb visszhangot kelt. Szinte minden embert érdekel, hogy annak a névnek, melyet visel, és amely személyi nyilvántartásának is egyik legfontosabb eleme, mi az értelme, mi a magyarázata. Különösen áll ez a keresztnévekre vagy utónévekre, melyeknek értelmezése máig sem csökkenő könyvsikerekhez vezetett. Érdemes megemlíteni ezek sorából az Ecclesia kiadásában az 1960-as években megjelent Keresztnéveink című kiadványt, melyet LADÓ JÁNOS: Magyar utónévkönyvének összeállítása követte; ezt az Akadémiai Kiadó adta ki, s 1984-ben - 13 éven belül - már a 6. kiadást érte meg. Hasonlóképpen elfogyott FEKETE ANTAL: Keresztnéveink -- védőszentjeink (Bp., 1974, Ecclesia Kiadó) című műve is.

Nem jelent meg viszont mindeddig összefoglaló hazai családnév-értelmező kézikönyv, holott egy ilyen munkának is bizonyosan sikere lenne. A részletkutatások természetesen ezen a téren sem hiányzanak. Elég e téren MIKESY SÁNDOR munkásságára utalni. Egy összefoglaló kézikönyv nagy anyaggyűjtést és részletkutatást igényelne, azonkívül nem is szűkíthető le csupán a magyar nyelvből levezethető családnévekre. Közismert, hogy alig van az országnak olyan területe, ahol az elmúlt századok során több-kevesebb nem magyar népelem meg ne települt volna, s ez rendkívüli mértékben befolyásolta a családnévek alakulását. Az írásbeliség viszonylagos kései volta a magyar személyi nyilvántartásban - családnéveink zöme nem régebbi a XVII-XVIII. század fordulójánál - a különböző anyanyelvű személyek által történt anyakönyvezés elírásai, a nagyarányú bizonytalanságok a névhasználatban, és végül a névmagyarosítások meg-megismétlődő hullámai a magyar családnévkutatást meglehetősen nehezíti, bonyolulttá teszik. Ebbe a mindenkori politikai körülmények is erősen beletámasztottak. Ha eltekintünk SZABÓ ISTVÁN: Ugocsa megye (Bp. 1937) és ILA BÁLINT: Gömör megye (Bp. 1944-) c. műveitől, melyek községenként végighaladnak a lakosság családnévein (de csak a XVIII. század végéig), akkor azt találjuk, hogy családnévkutatásra inkább nemzetiségi, semmint magyar nyelvi--etimológiai szempontból kerül sor. Szabó és Ila művei is az etnikai eredet szempontjából szisztematizálják a neveket. Német vonatkozásban FRANZ WILHELM és JOSEPH KALLBRUNNER: Quellen zur deutschen Siedlungsgeschichte in Südosteuropa (München, 1931) c. munkájukban rendkívül nagy német névanyagot tettek közzé az 1770-1780-as évekből, a származáshelyek megjelölésével. A főként Bácskába és Bánátba települt német kolonisták névanyaga azonban a hazai német bevándorlás névanyagának csak kis, bár módszertanilag jól feldolgozott töredéke. Ugyanezt mondhatjuk el francia vonatkozásban PALÁSTI LÁSZLÓ: Francia családnévek Szegeden a 18. században c. tanulmányáról (Szegedi Pedagógiai Főisk. Évk. Szeged, 1959). A francia bevándorlás Magyarországra szórványos volt, s zártabban csak a Bánátban

jöttek létre az újab évszázadokban francia nyelvű telepek. A hazai spanyol bevándorlás vonatkozásában a 18. században e sorok írója tett közzé nagyobb névanyagot; ez Madridban jelent meg (Espagnols en Hongrie au XVIII siècle = Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos. LXXXII. No. 1-2. 1979).

Mindezek az említettek megegyeznek abban, hogy az elmúlt századok névanyagának egy-egy részletét dolgozzák fel. Az egész népesség családnévanyagának feldolgozására, regionális keretben sem került nálunk úgy sor, mint pl. Belgiumban, ott a Commission Royale de Toponymie et de Dialectologie vallone szekciójának elnöke, OMER JODOGNE, a louvain-leuveni egyetem tanárának irányításával már a második világháború után elkezdődött az egész országterület családnéveinek közzététele az 1947. XII. 31-i népszámlálás adatai alapján. Elsőnek 1956-ban Nivelles arrondissement (körzet) névanyaga került kiadásra. A mű, melynek első kötete: Répertoire belge des noms de famille.

Tome I. Arrondissement de Nivelles et communes wallones des arrondissements de Louvain et de Bruxelles címmel jelent meg, 1091 km² területre és 189.421 lakosra vonatkozólag közöl adatokat, nagyon jól mutatja a családnevek gyakoriságát az egyes községekben, az egyes névvariánsokat, s azok földrajzi elterjedését, melyből indirekte azok eredet helyére is következtetni lehet. (E könyv Magyarországon nincs meg, az OSZK Könyvtárközi Kölcsönzése útján kellett meghozatni.) Kétségtelen, hogy Belgium példája Magyarországon nehezen volna megismételhető. Ennek oka -- a politikai előítéleteket figyelmen kívül hagyva -- abban is van, hogy a belga népesség, minden industrializáltsága mellett is sokkal helyhez kötődőbb, tradicionálisabb, sedentáriusabb, sőt homogénebb is, mint a magyar. Amellett a vallon vagy flamand családnevek sokkal változatosabbak is, mint a magyarok. Ha ugyanis egyszer számbavennénk, hogy a mai magyar népességében hány százalékot tesz ki a hat legelterjedtebb családnevet (Kis, Nagy, Kovács, Szabó, Horvát, Tóth) és variánsaikat viselők számaránya, valószínűleg igen jelentős százalékot kapnánk. Minden -- esetleges -- régiségük mellett is ezekből a nevekből kevés következtetést lehet levonni, márcsak azért is, mert a mai magyar népesség mobilitása egészen kivételes módon felgyorsult a társadalmi szerkezet megváltozásának hatására. De azért is nehéz lenne olyan hely- vagy családtörténeti következtésekre jutni, mint amilyenek Belgiumban lehetségesek, mert ott nem volt olyan tömeges névváltoztatás, mint hazánkban. Egyébként a családnevek földrajzi elterjedésének kutatása nemcsak Belgiumban, de szinte minden nyugat-európai államban folyik. A községek, tájak és a családnevek összefüggése ismert, olykor a szépirodalomban is történik rá utalás, pl. a francia irodalomban François Mauriac, Charles Ferdinand, Ramuz, a finnben Frans Emil Sillanpää, vagy a német Karl Waggerl műveiben.

Hazánkban az elmúlt évtizedekben szorgalmasan folyt a földrajzi nevek gyűjtése, melynek egyes megyék esetében mint pl. Zala vagy Veszprém, színvonalas publikációk közzönhetők. Viszont kínosan hiányos volt a családnevek közzlése. Nem a munkálatok maradtak el, hanem a közzlés lehetősége. Elég csak egy példára utalni. HORVÁTH ISTVÁN ny. rk. lelkész 1977-ben

gépiratban elkészítette A nevek világa a vas megyei Kenyeriben és Pápócson c. rendkívül részletes névmonográfiáját 187 lap terjedelemben, főként anyakönyvi és néprajzi gyűjtőmunka alapján. A kötet kéziratban maradt és az Orsz. Széchényi Könyvtár Kézirattárába került (Fol.Hung.3445). Pedig a közölt anyag rendszeressége, adatgazdasága és nem utolsó sorban stílusának olvasmányossága miatt is megérdemelte volna a nyomtatásban való közzétételt.

Sajnos, az utolsó négy évtizedben a családnevek -- csekély kivétellel -- rendszeresen hiányoznak a nyomtatásban megjelenő helytörténeti monográfiákból. Kivételt a hajdani földesurak és az 1919-es szereplők tesznek. De azoknak a nevei, akik évszázadokon át a helységet lakták, paraszti, kézműves vagy kismemes családok és nemzetségek, akik munkájukkal fenntartották azt -- hiányzanak a helytörténeti monográfiákból. Ez már magában is mutatja a monográfiák hézagosságát. FODOR FERENC egyetemi tanár említette egy ízben e sorok írójának, hogy a Jászság életrajza című feldolgozását, melyben a jász nemzetségek névanyagát is közli, nem egy jászsági parasztházban látta olvasni. A névanyagot közlő hely- vagy tájtörténeti feldolgozások tehát könyvkereskedelmi szempontból sem tűnnek rossz vállalkozásnak. Hogy emellett egy korszerű helytörténeti műből nem hiányozhat a lelkészek, tanítók, jegyzők névanyaga -- tehát a község vagy város kulturális archontológiája sem, az természetes. Mindez azonban az elsődleges források: az anyakönyvek és az összeírások módszeres feldolgozását kívánja meg. A családnevekre is tekintettel lévő, színvonalas munkák nálunk évtizedek óta szinte hiányznak. Pedig például vannak rá a viszonylag közeli múltból -- csupán NEMESKÉRI JÁNOS: Ivád község -- Ivády család (Századok, 1944) és SZENTPÉTERY IMRE: Adalékok a parasztcsaládok leszámazása és története kutatásának módszertanához (Turul, 1947) művét kell említeni. Az előbbi a ragadványnevek, az utóbbi az egyforma nevek problematikájára vonatkozólag adott minden kutató számára hasznos, és a magyar onomatológiában úttörő tájékoztatást, miközben Ivád illetve Gödöllő régi családjai- val, azok genealógiájával ismertette meg az olvasót. Határozottan leszegezhetjük, hogy egy helytörténeti monográfia az ott helyben lakos régi családok neveinek felemlítése nélkül nem lehet teljes, mivel éppen a település életének fenntartóit hagyja ki a történeti múlt regisztrálásából.

Nem maradhat említetlenül a névváltoztatások kérdése sem. A "névmagyarosítás"-nak, bár sokan XIX. századi produktumnak tartják, hosszú történeti múltja van. Olykor, más nemzetiségű közegbe kerülve, a bevándorlók még a keresztnevüket is megváltoztatták. Például "Charles Gardeur de Mircour en Loraine dermahlen Nemeti Nicalas genannt, geschworener des Dorffs Felső Vissió". A lotharingiai Mircour-ból származó frankofón Máramaros megyébe települve 1722-ben már magyar nevet is viselt: Nemeti Miklósként ismerték. (Wien, Hofkammerarchiv, Handschrift 483). Nem sokkal később a Magyar Kamara Egyik hivatalnokának neve Pozsonyban "Fuchs seu Róka". A nevek lefordítása magyar nyelvre az egész 18. században tartott. Politikai töltést a névmagyarosítás az 1790/91. évi országgyűlést követőleg kapott, amikor a rendi nemzetbe beil-

leszkező német polgári vagy militaris családok fiai magyar nemességhez jutva magyar neveket vesznek fel. Így lesz Flachból Ékesházy, Heinbucherből Bikkessy és a sort még lehetne folytatni. A XIX. század elején is még tulajdonképpen a nevek lefordítása dívik leginkább, míg a név eredeti értelme marad (pl. Grünschneckből Csigaházy, Schreyerből Kiáltossy, Wohlmannból Jámborffy).

A névváltoztatásoknak ez a típusa még a szerves, történelmi formák megőrzése mellett alakult ki. 1867 után, de különösen az 1880-as években azonban egy másik típusa válik túlnyomóvá: a felvett nevéké. Így lesz pl. Popeszkuból Petőfi (1886), Thonhauserből Tompa (1889), Krifkóból Földvári (1881) stb. A századunk névváltoztatásai 1800-1893 c., Budapesten 1895-ben a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság által kiadott kötetet utóbb 1923-ig a hivatalos Magyar Közlöny adatai alapján cédulás anyaggyűjtéssel folytatta GULYÁS PÁL. Ez már nyomtatásban nem jelent meg, hanem cédulákon az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található. E forrásokból kitűnik, hogy korunk felé közeledve a névváltoztatásban egyre inkább homályosul el a nevek eredeti jelentéséhez való alkalmazkodás, sőt még a kezdőbetű megtartása is.

Külön problémakör a családnevek ortográfiájának kérdése, ami különösen a régebbi névanyag betűrendezésénél, szerzői bibliografizálásnál, forráskiadásánál vet fel néha áthidalhatatlannak tűnő azonosítási kérdéseket. Egészen a XIX. század végéig a családneveknek nem egységes az írásmódja, bár az írásbeliséggel jobban élő családoknál a meghatározott írásmód már korábban elkezdődött. A XVIII. században az írásmód néha még egyazon személynél sem egységes ugyanaz az ember különbözőképpen írja alá a nevét. A mások által leírt neveknél még nagyobbak a különbségek. A XIX. század közepéig ezért alig beszélhetünk a nevek "elírásáról", egyszerűen nincs egységes ortográfia. Magyarországon még bonyolítja a helyzetet az, hogy a névjegyzékek - anyakönyvek, összeírások - készítői nem biztos, hogy ismerték azt a nyelvet, melyből az adott név származott. Mivel az adatokat bediktálás alapján írták be, az elhallásnak nagy volt a lehetősége. Magyar, német, szláv, neolatin nevek így torzulhattak el a felismerhetetlenségig. De éppen ez adja a magyar onomatológia legérdekesebb kérdését. Meg kell jegyezni, hogy az anyakönyveket nem mindig papi személyek vezették, hanem gyakran sekrestyések, harangozók vagy más írástudók, de olyanok, akiknek képzettsége nem érte el az egyháziakét.

Ez a névírásbeli bizonytalanság nemcsak különféle névváltozatok, de személycserék lehetőségét is hordozta magában. A B, C, D, F, K, P, S, T, V, Z mássalhangzókkal kezdődő nevek identifikálása sokszor nem könnyű; s nem könnyű a helyes névalak megállapítása sem. Névjegyzékeknél ilyenkor utalórendszerrel kénytelen a betűrend összeállítója dolgozni; de a legjobb névforma megállapítása ilyenkor is mellőzhetetlen. Névsorok, archontológiai táblázatok készítésénél az az alapelv, hogy a családnév archaikus formája megtartandó. Más kérdés, hogy -- és ez az eset különösen a nem magyar neveknél -- a besorolás a betűrendbe a szoros betűrend vagy a hangzás szerint történjen-e? A korszerű forráskiadások általában a

hangzás szerinti betűrendet alkalmazzák, tehát pl. C és K, F és V ("fau") egyazon betűrendbe kerülnek (pl. FRANZ GALL - MARTHA SZAIVERT: Die Matrikel der Universität Wien. Bd.V. 1659/60 -- 1688/89. Wien-Köln-Graz, 1975). A névmutatókban minden variánsra utalni szükséges, de nem mindig kivihető, így legalább az első betűre kell utalni: B ld.: P, K ld.: C, V ld.: F. stb. A keresztnevekre vonatkozólag e sorok írójának az a tapasztalata, hogy a forrásközléseknél a szöveghűség követendő, de ha ettől sok hiba miatt el kell tekinteni, akkor is a latin szövegnél a latin ortográfia követendő és nem a magyar.

Az anyakönyvekkel foglalkozó kutatók gyakran figyelnek fel arra a tényre, hogy a helybeli, ismétlődő családnevek gyakran eltérően vannak írva. Ahol sok az azonos név (pl.: Selmezbányán az 1740-es években egyszerre 8 azonos nevű család szerepel a katolikus anyakönyvekben, részben azonos keresztnevekkel is), ott nincs más megoldás, mint megkísérelni, hogy van-e lehetőség a név ortográfiája alapján elkülöníteni az egyes azonos keresztnévű személyeket. Ilyen esetben ugyanis -- ha ez a forrásból is megerősítést nyer -- lehetséges, hogy a név ortográfiájában fennálló különbségek már akkor is elkülönítő jellegűek voltak, amikor általában még nem alakult ki a nevek következetes helyesírása, de helyenként igen. Így a magyar falvak Kovács, Kováts, Kovách, Kowatsch stb. családneveit a demográfiai családrekonstrukció alkalmával szintén figyelembe kell a kutatóknak vennie; de a latin Faber, a német Schmidt (és variánsai), a szláv Kovar névformákra is tekintettel kell lennie, mert az anyakönyvvezető nyelvismereete szerint lehetséges, hogy a Kovács név latin, német, vagy szláv formában került be az anyakönyvbe vagy az összeírásba, de azért ez mégis a Kovács nevű család tagjait fedi.

Külön probléma a nemesi előneveké és a ragadványneveké. A ragadványnevek nemcsak falvainkat, de pl. az egyes alföldi mezővárosokat is jellemzik, olykor városhoz vagy tájhoz jól köthetőek. Nem csak az elmúlt századokban, de még a jelen század első évtizedeiben is.

Utalni kell a nemesi és -- gyakran nem-nemesi -- partikulák kérdésére is. De, von, van partikula nem mindig nemes személy nevének összetevője, különösen ha egyes verzióban a családnév főtagjával összenőve is megtalálható a forrásokban.

A keresztnevéről szólva meg kell említeni egy jelenséget, mellyel különösen a tisztí címtárak használói találkoznak. Ugyanaz a személy, ugyanabban a címtári besorolásban, eltérő keresztnévvel, bár azonos családnévvel szerepel. Ha csak nem áll fenn a "resignatio in favorem alicuius" esete (ami a XVIII. század végétől ritka és azonos besorolásnál valószínűtlen is), akkor ennek csak a keresztnév megváltozott használata lehet az oka. Ennek több lehetősége van. Ezek pl. 1. kettős vagy többes keresztnév, s ennek alternatív használata 2. új védőszent választása, katolikusoknál a bérmanév felvétele 3. névváltoztatás a divat hatására, (esetleg irodalmi reminiscenciák következtében a XIX. század elején) 4. elírás a hivatalos bejelentésnél, illetve annak korrekciója 5. a XX. században az utónév megváltoztatása hatósági enge-

dély alapján.

A régebbi névközléseknél külön problémakör a nemesi rangok, és a képzettségi címek használata. Az utóbbi a jelenkori névhasználatnak is fontos eleme, (pl. a dr.= doktor megjelölés). Az asszonyok nevének rekonstrukciója szintén egy másik kérdéscsoportot vet fel. Mindezekre itt részletesen nem lehet kitérni, de megtalálhatóak e sorok írójának A történelem segédtudományai (Szerk. KÁLLAY ISTVÁN Bp., 1986. ELTE) c. kötet Archantológia fejezetében (124-140).

Mindezeket a kérdéseket csupán érinteni lehetett. Velük az anyakönyvek, összeírások, polgárjegyzékek, iskolai matriculák, jegyzőkönyvek kutatója lépten-nyomon találkozik. A demografus, genealógus, archontológus - általában a történeti társtudományok (ún. "segédtudományok") - művelője előtt e problémák ismeretessé válnak a kutatómunka során. Minél mélyebben foglalkozik velük, annál többször kerülnek az útjába az onomatológiai kérdések. A személynévtan is akkor lehet igazán eredményes, ha az elvi alapokon kívül módszeres adatgyűjtést és feltárást folytat és rekonstruálja Magyarország egyes helységeinek és tájegységeinek történeti személynévanyagát. Remélhető, hogy ennek útjából ma már elhárultak az akadályok, s ha nem is olyan apparátussal, mint a gazdagabb országokban, de megindulhat ez a rekonstrukció, a történeti társtudományok komplex segítségnyújtásával.

FALLENBÜCHL ZOLTÁN